

نوع مقاله:
پژوهشی

10.22052/HSI.2022.243627.0

تحلیل هندسی نقوش و تکنیک گره‌چینی بناهای تاریخی شهرستان‌های خوانسار و گلپایگان از دوره صفوی تا پهلوی*

لیلا محقق دولت‌آبادی**
علیرضا شبخی***

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۷/۵ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۰/۱۷

چکیده

مجله علمی هنرهای صنعتی ایران
سال چهارم، شماره ۲، بهار ۱۴۰۰

پاییز و زمستان ۱۴۰۰

۱۲۳

شهرستان‌های خوانسار و گلپایگان در حاشیه کوبر مرکزی ایران، دارای بناهایی با کاربری مذهبی، مسکونی و خدماتی هستند که گره‌چینی جایگاه مهمی در معماری این اماکن دارد. هدف، شناخت و گونه‌شناسی ویژگی‌های فنی و هنری گره‌چینی در بناهای شهرستان‌های خوانسار و گلپایگان است. روش تحقیق، توصیفی و تحلیلی و روش نمونه‌گیری، هدفمند از نوع در دسترس است. جمع‌آوری اطلاعات کتابخانه‌ای و به‌ویژه بر مطالعات میدانی استوار است. یافته‌ها نشان می‌دهد کارکرد گره‌چینی در بناهای مذهبی شهرستان‌های خوانسار و گلپایگان ارسی، پنجره، در ورودی، روزن، صندوق قبر، منبر و ضریح و در بناهای غیرمذهبی پنجره، روزن و ارسی است. گره‌چینی در بناهای مذهبی با کارکرد متنوع‌تر و بیشتری به کار رفته است. بیشترین تکنیک به کاررفته آلت چینی پوک است. آلت و شیشه بیشتر برای ساخت ارسی و قواره‌بری کاربرد داشته و آلت و لقط بیشتر در اماکن مذهبی برای ساخت درهای ورودی کاربرد داشته است. انواع گره‌های هندسی در اماکن مذهبی و غیرمذهبی این شهرستان‌ها دیده می‌شود اما در اماکن مذهبی تنوع گره بیشتر است. گره‌های چهار، شش، هشت، ده و دوازده بیشترین کاربرد را داشته و اشکال بر مبنای چهار، دارای بالاترین کاربرد هستند.

کلیدواژه‌ها:

هنرهای چوبی، گره‌چینی، شهرستان‌های خوانسار و گلپایگان، تکنیک و نقش.

* این مقاله برگرفته از پایان‌نامه نویسنده اول با عنوان بررسی نقوش گره‌چینی در آثار معماری حومه اصفهان از دوره صفوی (مطالعه موردی شهرستان‌های نطنز، خوانسار، گلپایگان، ناین و کاشان) به راهنمایی دکتر علیرضا شبخی در دانشگاه هنر است.

** کارشناسی ارشد صنایع دستی، دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر، تهران، ایران / Leila.mohaghegh1372@yahoo.com

*** دانشیار دانشکده هنرهای کاربردی، دانشگاه هنر، تهران، ایران (نویسنده مسئول) / a.sheikhi@art.ac.ir

۱. مقدمه

چوب با فراوانی و پراکنش گسترده و مقاوم در اقلیم ایران، قابلیت شکل‌پذیری، برش و تبدیل آن به انواع مصنوعات جزء یکی از عناصر دائمی معماری ایران به شمار می‌آید. با ورود اسلام و کاربری در مساجد و بناهای مذهبی، استفاده از آن در قالب در، پنجره، منبر و ستون رونق گرفت. مهم‌ترین روش‌های تزئین آثار چوبی را می‌توان هنر گره‌چینی برشمرد. هنرمندان این رشته با استفاده از نقش‌مایه‌های هندسی برای بیان اعتقادات و اندیشه‌های خود آثار بدیعی خلق کرده‌اند که اهمیت نقش و نگار در کنار توجه به جنبه‌های کاربردی آثار، از خصوصیات هنری آن‌هاست. گره‌چینی چوب در سه نوع آلت چینی پوک، آلت و شیشه، آلت و لقط ساخته می‌شود. گره‌چینی دارای سابقه کهن است اما فرم اخیر آن متعلق به دوره صفویه و بعد از آن است. این پژوهش به دنبال گونه‌شناسی فنی و هنری گره‌چینی‌های خوانسار و گلپایگان از دوره صفوی تا پهلوی است. گلپایگان و خوانسار از مناطق اصیل تاریخی حاشیه کویر مرکزی ایران هستند. شهرهایی با مردمان معتقد و پاینده به اخلاق اسلامی که در عصر صفویه شهرت خاصی داشته‌اند. در این عصر به امر امام قلی خان و پسرش الله وردی خان گنبد بقعه امامزاده هفده‌تن، ساختمان امامزاده سیدالسادات و بنای امامزاده ابوالفتوح وانشان بنا شد و همچنین موقوفاتی بر مسجد جامع گلپایگان مقرر گردید. دو مقبره بابا ترک در شرق خوانسار و مقبره بابا پیر در جنوب غربی و مسجد جامع شهر خوانسار نیز از بناهای ارزنده این دوره تاریخی هستند. هدف این پژوهش بررسی فرم، نقش و تکنیک گره‌چینی به‌کاررفته در اماکن مذهبی و غیرمذهبی شهرستان‌های خوانسار و گلپایگان است. گره‌چینی به معنای عام شامل هنر قواره‌بری نیز می‌شود؛ بنابراین در بررسی این مقاله مدنظر قرار دارد و به دنبال پاسخ بدین پرسش است که تکنیک‌های گره‌چینی به‌کاررفته در اماکن مذهبی و غیرمذهبی شهرستان‌های خوانسار و گلپایگان چیست و گونه‌شناسی نقوش و فرم آن کدام است؟ نبود بررسی‌های لازم و گونه‌شناسی نقوش گره‌چینی در این دو شهر تاریخی از سویی و از بین رفتن چوب در شرایط جوی کویر از سویی دیگر، نیز نبودن تحقیقی مستقل در این موضوع، از ضروریات پژوهش حاضر است.

۱-۱. روش تحقیق

روش تحقیق، توصیفی و تحلیلی و نمونه‌گیری، هدفمند از نوع در دسترس است. جمع‌آوری داده‌ها کتابخانه‌ای و به‌ویژه میدانی است. سه مکان تاریخی در خوانسار و پنج مکان در گلپایگان مورد بازدید قرار گرفت. تحلیل بدین صورت بوده که با یافتن نمونه‌ها، نقش و طرح، تکنیک و کاربرد آن‌ها بررسی شده و در پایان الگوهای حاکم بر هنر گره‌چینی این مناطق و وجوه افتراق و اشتراک بین فضاهای مذهبی و غیرمذهبی بیان شده است.

۲-۱. پیشینه تحقیق

حسن ستاری سربانقلی و سعیدحسن پورلمر (۱۳۹۳) در مقاله «تزیینات گره‌چینی در بناهای محله خانه‌بر ماسوله»، ۳۱ الگوی گره‌چینی در محله خانه‌بر ماسوله را بررسی کرده‌اند. قباد کیانمهر و محمد خزائی (۱۳۸۵) در مقاله «مفاهیم و بیان عددی در هنر گره‌چینی صفویه» به این نتیجه رسیده‌اند که گره‌چینی صفوی بر اساس اشکال هندسی خاص و اعداد مشخصی اجرا شده‌اند. زهرا احمدی دستجردی (۱۳۹۵) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان بررسی ویژگی‌ها و مقایسه تطبیقی هنر ارسی‌سازی در شهرهای اصفهان، کاشان و سنندج، شباهت‌ها و تفاوت‌های ارسی‌های سه شهر را از لحاظ فرم، نقش و رنگ مورد بررسی قرار داده است. مریم عابدی (۱۳۹۲) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد طراحی و ساخت پنجره با رویکرد به شقاچینی، شقاچینی را نوعی گره‌چینی معرفی کرده با ذکر اینکه روستای ایبانه بیشترین تعداد آثار شقاچینی را دارد، به بررسی آن‌ها پرداخته است. افسانه زحمتکش (۱۳۹۰) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد با نام شناخت اصول زیباشناسی نقوش گره‌چینی آثار چوبی کاخ‌های صفوی در اصفهان به‌منظور ساخت و تزئین ظروف چوبین، در پی جمع‌آوری نقوش هندسی و کادرهای به‌کاررفته در آثار چوبی کاخ‌های عهد صفویه اصفهان و همچنین شناخت اصول زیباشناسی بصری آن‌ها از طریق بررسی تعامل بین نقوش و کادربندی آن‌ها بوده است. یاسر قاسمی (۱۳۸۹) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد خود با عنوان بررسی تطبیقی ارزش‌های ویژه گره‌چینی به‌کاررفته در خانه‌های قاجار تهران و صفویه اصفهان، از اصفهان گره‌چینی خانه‌های داوید، سوکیاس، مدرسه قدسیه، مارتاپیتز و زاولیان را بررسی کرده است. مجید فتحی‌زاده (۱۳۸۸) در پایان‌نامه کارشناسی ارشد بررسی نقوش گره‌چینی در پنجره کاخ‌ها و مساجد دوره صفوی در اصفهان، به شناخت و تعریف گره‌چینی، زمینه‌های کاربرد آن، آراء و نظریات در مورد گره‌چینی پرداخته است؛ همچنین اشاره

مختصری به کاخ‌ها و مساجد صفوی در محدوده نقش جهان اصفهان داشته است. مرتضی فرشته‌نژاد (۱۳۵۶) در کتاب گره‌سازی و گره‌چینی در هنر معماری ایران، به روش رسم دقیق تعدادی از گره‌های هندسی اهتمام داشته است، اما تاکنون پژوهشگران گره‌چینی، فضاهای مذهبی و غیرمذهبی شهرستان‌های گلپایگان و خوانسار را مورد بررسی قرار نداده‌اند که نقطه عطف مقاله حاضر است.

هنر گره‌چینی: گره عبارت از مجموعه‌ای از اشکال مختلف غالباً هندسی است که به‌طور هماهنگ در یک کادر مشخص در کنار هم قرار گرفته باشد. هر زمینه گره یا به‌اصطلاح «آلات گره» مجموعه‌ای از اشکال هندسی است که به هریک از آن‌ها آلت گره می‌گویند (زمرشیدی ۱۳۶۵، ۵۵). سه مدل گره‌سازی در چوب معمول است: گره آلت و لقط، گره آلت و شیشه و گره پوک (آلت چینی پوک). اگر وسط آلات با چوب پر شود به آن گره‌چینی آلت و لقط می‌گویند، اگر وسط آلات با شیشه پر شود به آن گره‌چینی آلت و شیشه و اگر وسط آلات خالی باشد، آلت چینی پوک نامیده می‌شود.

۲. موارد بازدیدشده

۱-۲. بناهای مورد مطالعه در شهرستان خوانسار

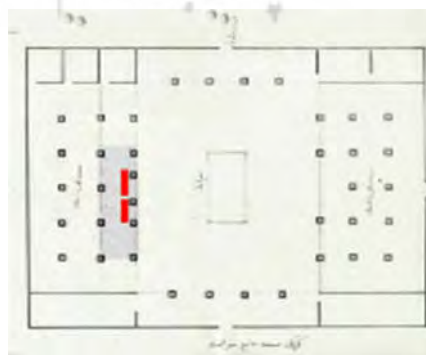

تصویر ۱: مسجد جامع، مسجد رئیس‌ان و خانه ابهری در شهرستان خوانسار (URL 1)

شهرستان خوانسار از جمله شهرستان‌های استان اصفهان، در شمال غرب استان واقع و از سمت شمال و شرق به شهرستان گلپایگان و از سمت جنوب و غرب به شهرستان فریدن (داران) منتهی می‌شود. شهر خوانسار مرکز شهرستان خوانسار در ۳۳ درجه و ۱۳ دقیقه عرض شمالی و طول ۵۰ درجه و ۱۹ دقیقه شرقی واقع شده است (میرمحمدی ۱۳۷۸، ۱۳). خوانسار در دوره صفویه یکی از مراکز مهم علم و ادب و صنعت بوده است. سلاطین صفوی توجه خاصی به این سرزمین داشته و به‌خاطر همین توجهات، صنایع دستی و کارگاهی در خوانسار رونق یافته است (همان، ۸۷). در شهرستان خوانسار مسجد جامع، مسجد رئیس‌ان و خانه ابهری دارای گره‌چینی بوده که در ذیل بدان پرداخته شده است (تصویر ۱).

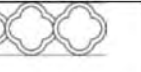

۱-۱-۲. مسجد جامع

در جنوب شرقی شهر خوانسار با ۳۵۰ سال قدمت، قدیمی‌ترین مسجد شهر خوانسار با مساحتی حدود سه هزار متر مربع ساخته شده است. این مسجد دارای موقوفات بسیار است و بنای آن را به شهریارالملک آقاصانع نسبت می‌دهند. تاریخ بنای مسجد سال ۱۱۰۱ ق و سال اتمام آن در سال ۱۱۴۷ ق است (همان، ۹۳). مسجد با دیوارهای خشتی و آجری دارای گنبدی قوسی شکل و دارای دو شبستان است که شبستان شمالی دارای ایوان، دو ستون چوبی و دو ارسی است (تصویر ۲ و جدول ۱).

تصویر ۲: ارسی‌های گره‌چینی در پلان مسجد جامع خوانسار (میراث فرهنگی خوانسار) و نمای ضلع شمالی مسجد (نگارندگان)

جدول ۱: گره چینی در مسجد جامع خوانسار (نگارندگان ۱۳۹۹)

کارکرد	محل نصب	تصویر کلی	اجزا	تصویر اجزا	شکل گره	نام گره	تکنیک	هندسه واگیره	ترسیم	زیر نقش	روش تکثیر
ارسی شمالی	ضلع شمالی		پاتاق		گره هشت	کار هشت	آلت و شیشه			مربع	انتقالی
			درکه		گره مربع	مربع مستطیل	آلت و شیشه			مربع	انتقالی
			پاخور		گره هشت و سلی	هشت گره	آلت و شیشه			مربع	انعکاسی

۲-۱-۲. مسجد رئیسان

این مسجد در محله رئیسان و خیابان امام خمینی کوی رئیسان واقع شده است. طبق تاریخ‌های موجود در بنا، احداث مسجد در سال ۱۳۱۰ق و در زمان ناصرالدین شاه قاجار توسط استاد محمدحسین انجام شده است. مسجد رئیسان با مساحتی حدود ۳۵۰ متر مربع دارای صحن مربع شکلی است که فضاهای مسجد در اطراف آن شکل گرفته‌اند. شیوه معماری بنا به سبک دوره قاجار و دارای فضاهای تابستان‌نشین (نسر) و زمستان‌نشین (پتو) است (میراث‌فرهنگی خوانسار). دو شبستان مسجد در شمال و جنوب در دو جبهه مقابل قرار دارد. شبستانی که در ضلع جنوبی قرار گرفته با سطحی وسیع‌تر و با اختلاف سطح از کف صحن دارای شبستانی به همان وسعت در بخش زیرین خود است و دارای پنجره‌های گره چینی است. سقف چوبی شبستان روی جرزها و ستون‌های چوبی برپا شده و مزین به نقاشی و خطاطی است (تصویر ۳ و جدول ۲).

منابع
بهره‌های ایرا

تحلیل هندسی نقوش و تکنیک گره چینی بناهای تاریخی شهرستان‌های خوانسار و... ۱۲۳، ۱۲۴

تصویر ۳: محل پنجره گره چینی در پلان مسجد رئیسان خوانسار (میراث‌فرهنگی خوانسار) و ضلع جنوبی مسجد رئیسان (نگارندگان)

جدول ۲: گره چینی در مسجد رئیسان خوانسار (نگارندگان ۱۳۹۹)

کارکرد	محل نصب	تصویر کلی	تصویر اجزا	شکل گره	نام گره	تکنیک	هندسه واگیره	ترسیم	زیر نقش	روش تکثیر
پنجره	ضلع جنوبی			گره مربع	گره جعفری	آلت چینی پوک			مربع	انتقالی و دورانی

۱.۱.۲. خانه ابهری

خانه تاریخی ابهری توسط حاج سید محمدباقر ابهری در زمان قاجار بنا شده است. تاریخ ۱۲۷۸ق که بر سقف چوبی نقاشی شده یکی از اتاق‌های جبهه شمالی در زیر قطعه شعری نقش بسته است. نشان‌دهنده تاریخ ساخت بناست. خانه ابهری با مساحتی در حدود ۸۰۰ متر مربع خانه‌ای است با حیاط مرکزی که در جبهه شرقی در دو اشکوب و در سایر جبهه‌ها در یک اشکوب بنا شده است (میراث فرهنگی خوانسار). فضاهای جبهه شمال، شامل تالاری پنج‌دری است که دو اتاق سهدری در طرفین آن قرار گرفته است. زیرزمین خانه در جبهه شمالی جای دارد. پنجره‌های زیرزمین، زیر اتاق سهدری از نوع گره‌چینی آلت و پوک است. در جبهه جنوبی خانه ابهری، یک ایوان به روی ستون‌های چوبی استوار شده تا تقارن ضلع شمالی و جنوبی آن را حفظ کند. این ایوان تزئینات نفیس نقاشی و گچ‌بری زیبایی دارد (تصویر ۴ و جدول ۳).

تصویر ۴: گره‌چینی در پلان خانه ابهری خوانسار (میراث فرهنگی خوانسار) و ضلع شمال شرقی خانه ابهری (نگارندگان)

جدول ۳: گره‌چینی خانه ابهری خوانسار (نگارندگان ۱۳۹۹)

کارکرد	محل	تصویر کلی	اجزا	تصویر اجزا	شکل گره	نام گره	تکنیک	هندسه واگیره	ترسیم	زیر نقش	تکثیر
پنجره	شمال شرقی		—		گره مربع	گره جعفری	آلت چینی پوک			مربع	انتقالی و دورانی
خورشیدی در	شمال شرقی		خورشیدی		نقش تاج درویشی	نقوش هندسی	آلت چینی پوک				انعکاسی

جدول ۴: گره‌چینی‌های یافت‌شده در محله رئیس‌ان خوانسار (نگارندگان ۱۳۹۹)

کارکرد	تصویر کلی	تصویر از نزدیک	شکل گره	نام گره	تکنیک	هندسه واگیره	ترسیم	زیر نقش	روش تکثیر
روزن			گره چهار و چهار	هشت و چهار	آلت چینی پوک			مربع	انعکاسی

۲-۲. بناهای مورد مطالعه در شهرستان گلپایگان

شهر گلپایگان مرکز شهرستان گلپایگان از شهرستان‌های استان اصفهان با پهنه‌ای حدود ۴۰ کیلومتر مربع در باختر استان در مسیر راه خمین- خوانسار با ۳۳ درجه و ۲۷ دقیقه و ۱۵ ثانیه پهنای شمالی و ۵۰ درجه و ۱۷ دقیقه و ۱۵ ثانیه درازای خاوری نسبت به نیمروز گرینویچ قرار دارد (افاضلی ۱۳۸۰، ۱۱). شهر گلپایگان از نظر دینی و اعتقادات مذهبی و پایبندی به اسلام و مکتب ولایت و تشیع، دارای سابقه و قدمتی دیرینه است. مساجد کهن شهر و تعداد ۳۳ امامزاده و بقعه متبرکه نشان اعتقادات پاک و پایبندی مردم این دیار به اسلام، قرآن و مکتب اهل بیت (ع) به شمار می‌رود (میرمحمدی ۱۳۸۰، ۸۴). گلپایگان در دوره بعد از اسلام دارای رونق و اهمیت بوده و بر روی نقشه‌های جغرافیایی با نام «جرفادقان» مشخص شده است. در عصر سلجوقیان و خوارزمشاهیان پررونق بوده، بعد از حمله مغول از رونق ایستاده و چون اصفهان پایتخت شده شهر گلپایگان رو به رونق نهاده است (همان، ۶۸). در شهرستان گلپایگان بناهای امامزاده هفده تن، سیدالسادات، ابوالفتوح، مسجدجامع سرآر و خانه معظمی دارای گره‌چینی است (تصویر ۵).

تصویر ۵: امامزاده هفده‌تن و سیدالسادات و ابوالفتوح (URL 2)

۱-۲-۲. امامزاده هفده‌تن

در قسمت جنوبی شهر گلپایگان در جنب خیابانی به همین نام، بقعه زیبا و هشت‌گوشی از اثنیه قرن یازدهم هجری قمری در زمان شاه‌عباس اول به دستور سردار امام قلی خان و پسرش الله وردی خان بنا شده است (اشراقی ۱۳۸۳، ۲۲۵). ایوان شمالی و سردر ورودی بقعه با ارتفاعی بلند مزین به کاشی‌کاری منقوش به نقوش اسلامی و دهن‌اژدری به سبک معرق به‌زیبایی ساخته شده است. جلوی ایوان بقعه که در ورودی محسوب می‌شود، ارسی پنج‌دری وجود دارد. در ضلع ثابت بالای در (پاتاق ارسی)، مستطیلی افقی تمام سطح را پوشانده است که در متن آن دورتادور قاب مستطیلی، آیاتی از سوره «هل اتی» نقش بسته و از شاهکارهای عهد صفوی به شمار می‌رود، اما متأسفانه سخت آسیب دیده و رو به نابودی است. کمی جلوتر از ارسی، در چوبی گره‌چینی آلت و لقطدار مشاهده شد که دورتادور آن را با سنگ پوشانده‌اند. در ضلع جنوبی بقعه در و پنجره آلت چینی پوک نفیسی، معروف به در قبله وجود داشته که هم‌اکنون در موزه امامزاده نگهداری شده و به‌جای آن در آهنی گذاشته‌اند. همچنین در جبهه غرب و شرق بقعه، روزن‌های آلت چینی پوک کار گذاشته شده است (تصویر ۶ و جدول ۵ و ۶).

تصویر ۶: امامزاده هفده‌تن گلپایگان (نگارندگان)

جدول ۵: گره‌چینی‌های امامزاده هفده‌تن گلپایگان (نگارندگان ۱۳۹۹)

کارکرد	محل نصب	تصویر کلی	اجزا	تصویر اجزا	شکل گره	نام گره	تکنیک گره‌چینی	هندسه واگیره	ترسیم	زیر نقش	روش تکثیر
ارسی	ایوان شمالی		پاتاق		گره ۱: دوازده و شش	دوازده و شش	آلت چینی پوک			مثلث و مربع	انعکاسی و دورانی
					گره ۲: گره ده	گره ده					
در ورودی	ایوان شمالی		قاب بالا و پایین		گره ده	ده کند توپر	آلت و لقط			مثلث	انعکاسی
			قاب وسطی		گره شش	شش					
روزن	ضلع شرقی		متن		گره هشت	هشت راست	آلت چینی پوک			مربع	انعکاسی و انتقالی
			حاشیه		شش	شش					
					گره هشت	هشت راست					
روزن	ضلع جنوبی				مربع	مربع خفته راسته				مربع	انتقالی و دورانی

جدول ۶: گره‌چینی‌های موجود در موزه امامزاده هفده‌تن گلپایگان (نگارندگان ۱۳۹۹)

کارکرد	تصویر کلی	ابعاد	اجزا	تصویر اجزا	شکل گره	نام گره	تکنیک گره‌چینی	هندسه واگیره	ترسیم	زیر نقش	روش تکثیر
سه تیکه ورودی جنوبی حرم هفده‌تن		طول ۳/۲۰ عرض ۱/۱۵ ضخامت ۰/۰۵	پنجره		گره مربع	هشت و چهار	آلت چینی پوک			مربع	انتقالی
			حاشیه پنجره و بالای در		گره هشت	هشت راست					
			نقش در		گره دوازده	دوازده					

انتقالی	مربع			چهار شمسه‌دار	گره مربع		پایین پنجره		
—	مربع			آلت و لقطا	چهارقل	گره مربع	قاب بالا و پایین	طول ۱/۸۰ عرض ۱/۳۰ ضخامت ۰/۰۵	
انتقالی	مثلث				گره شش	شش	قاب وسط		
انتقالی	پنج ضلعی			آلت چینی پوک	گره ده	گره ده	حاشیه	—	
انعکاسی	مثلث و مربع				گره دوازده و هشت	دوازده	مرکز		

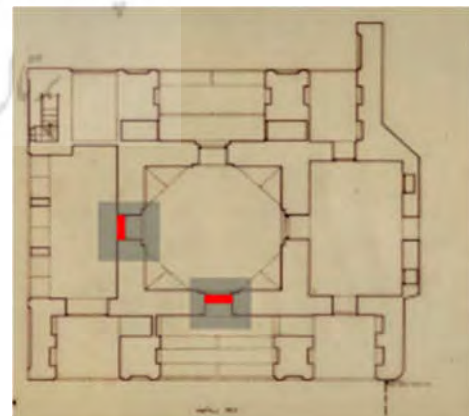
۲-۲-۲. امامزاده سیدالسادات

یکی دیگر از ابنیه تاریخی شهر گلپایگان در نزدیکی مسجدجامع، مسجد و مقبره سیدالسادات یا (سه سادات) است. ساختمان امامزاده مربوط به قرن هشتم هجری و دارای ایوان، غرفه‌های دوطبقه، گلدسته و گنبدی به بلندی ۹ متر است (اشراقی ۱۳۸۳، ۲۵۰). بقعه دارای سه اتاق اصلی است و اتاق مرکزی آن، شامل سه ضریح در سه گوشه اتاق است و دیوارهای آن مزین به هنر سنگ، آینه و نقاشی و کتیبه است و در چهار طرف ورودی به این بخش مرکزی درهایی وجود دارد که در رو به قبله و در جنوب غربی دارای تزئینات گره‌چینی هستند (تصویر و جدول ۷).

مناظر
بهره‌های ایرا

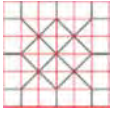
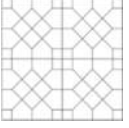

تحلیل هندسی نقوش و تکنیک گره‌چینی بناهای تاریخی شهرستان‌های خوانسار و... ۱۲۳، ۱۳۶

۱۳۰

تصویر ۷: محل گره‌چینی در پلان امامزاده سیدالسادات (میراث‌فرهنگی گلپایگان) و ایوان ضلع شمال شرقی سیدالسادات (نگارندگان)

جدول ۷: گره‌چینی‌های امامزاده سیدالسادات گلپایگان (نگارندگان ۱۳۹۹)

کارکرد	محل نصب	تصویر کلی	اجزا	تصویر اجزا	شکل گره	نام گره	تکنیک	هندسه واگیره	ترسیم	زیر نقش	روش تکثیر
در ورودی	ایوان ضلع شمال شرق		قاب بالا و وسط و پایین		گره مربع	هشت و مربع	آلت و لقط			مربع	انتقالی
در ورودی	جنوب غربی		قاب بالا و پایین		هشت	گره هشت	آلت و لقط			مربع	انعکاسی
			قاب وسط		هشت	هشت تیزه‌دار				مربع	انعکاسی و انتقالی

۳.۲.۲. امامزاده ابوالفتوح قریه وانشان

این بقعه بر سر راه گلپایگان به خوانسار، اول قریه وانشان در ۱۲ کیلومتری شهر گلپایگان واقع است. بنا متعلق به قرن دهم هجری، به صورت چهارگوش و آجری با گنبد هرمی شکل بلند ۱۲ ترک است. امامزاده دارای ضریح چوبی بوده که هم‌اکنون در موزه امامزاده هفده تن نگهداری می‌شود و ضریح فلزی جایگزین آن شده است. در داخل ضریح صندوقچه چوبی گره‌چینی آلت و لقطدار که لقطها با مثبت‌کاری تزیین شده است وجود دارد. تاریخ ۹۶۲ق مربوط به صندوق مثبت‌کاری روی مزار است، روی صندوق آیاتی از قرآن مجید و نام چهارده معصوم (ع) و همچنین نام بانی صندوق، شاه حسین فریدون شکوه و نام استادکاران سازنده آن نقش بسته است. متأسفانه عکس‌برداری از صندوق قبر به خوبی امکان‌پذیر نبود. در تاریخی امامزاده یکی از زیباترین قسمت‌های آرامگاه است که از کارهای هنری ارزنده چوبی قرن دهم (زمان شاه‌هماسب صفوی) به شمار می‌رود. بر روی کتیبه، تاریخ اتمام ساخت آن را سال ۹۷۰ هجری و همچنین روی دماغه در، نام بانی آن جلال‌الدین امیر بیک وانشانی و استادکار سازنده آن حسین بن قاسم خوانساری کنده شده است. امامزاده دارای ارسی سده‌درکی متفاوتی است به طوری که نمای داخل و بیرون آن متفاوت است (تصویر و جدول ۸).

شکل ۸: محل گره‌چینی در پلان امامزاده ابوالفتوح وانشان (میراث‌فرهنگی گردشگری اصفهان)

جدول ۸: گره‌چینی‌های امامزاده ابوالفتح (نگارندگان ۱۳۹۹)

کارکرد	تصویر کلی	اجزا	تصویر اجزا	شکل گره	نام گره	تکنیک	هندسه واگیره	ترسیم	زین نقش	روش تکثیر
درب ورودی مقبره		قاب بالا و پایین		شش	گره شش	آلت و لقطا			مثلث	انعکاسی
ارسی سه درکه‌ای		پاناق		گره مربع	گره جعفری	آلت چینی پوک			مربع	انتقالی
		درکه		گره مربع	گره طبل و هشت				مربع	انعکاسی و دورانی
ضریح امامزاده ابوالفتح		دیواره		گره مربع	گره بازوبندی مربع				مربع	انتقالی
		قسمت کوچک مرکزی		شش	گره شش	آلت چینی پوک			مثلث	انعکاسی
		درب ضریح		گره مربع	گره جعفری				مربع	انعکاسی و دورانی
صندوق قبر		دیواره		گره مربع	گره بازوبندی مربع	آلت و لقطا			مربع	انتقالی

۴-۲-۲. مسجدجامع سرآور

سرآور از جمله روستاهای دهستان جلگه گلپایگان، در عرض ۳۳ درجه و ۳۰ دقیقه و طول ۵ درجه و ۲۴ دقیقه شرقی و دارای ۱۷۹۰ متر ارتفاع از سطح دریاست. این روستا در ۱۶ کیلومتری شرق گلپایگان و ۱۰ کیلومتری شهر گوگد واقع شده است. این روستا در گذشته «سرالوار» نامیده می‌شده است. تنها اثر به‌جای‌مانده که بیانگر سابقه دیرینه آن است مسجدجامع مربوط به قرن هشتم هجری است. مسجدجامع سرآور تقریباً در مرکز روستا در کنار جاده قرار دارد. مسجد نورگیر و پنجره، محراب، گلدسته و گنبدی ندارد. تنها اثر چوبی باقی‌مانده در مسجد که مورد بازدید نگارندگان قرار گرفت منبر تاریخی آن است. ارتفاع منبر ۲۴۰ سانتی‌متر و عرض آن ۶۰ سانتی‌متر است. منبر پنج پله دارد و از نظر هنر منبت، زیبایی یکتایی دارد. در قسمت تکیه‌گاه، این جملات حک شده است: «اللّٰه مفتح الابواب هذه العمارة»

مسجد الجامع سرالوار هذه الخیر المبارکة ابراهیم ابن علی سرالواری فی تاریخ عشرين ذوالقعدة سنة احدى عشر و ثمان مائة» [۸۱۱ق] لبه‌های بالایی دیواره‌های منبر شامل هنر گره‌چینی چوب است. دو طرف منبر آیه مبارکه ۲۵۵ سوره بقره (آیه الكرسي) آمده است (میرمحمدی ۱۳۸۰، ۱۱۵) (تصویر و جدول ۹).

تصویر ۹: محل منبر در پلان مسجدجامع سرآور (میراث‌فرهنگی گلپایگان)

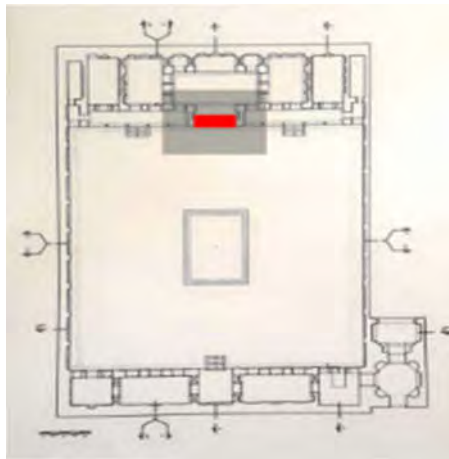
جدول ۹: گره‌چینی منبر مسجدجامع سرآور (نگارندگان ۱۳۹۹)

کارکرد	محل نصب	تصویر کلی	اندازه	اجزا	تصویر اجزا	شکل گره	نام گره	تکنیک	هندسه واگیره	ترسیم	زیر نقش	روش تکثیر
منبر	در گوشه ضلع جنوبی و شرقی		ارتفاع ۲۴۰ سانتی‌متر و عرض ۴۰ سانتی‌متر	زنده‌های دو طرف نشیمنگاه		گره مربع	گره چهار شمشه‌دار	آلت چینی پوک			مربع	—
				زنده پله‌ها		گره مربع	گره مورد				مربع	انتقالی
				دیواره منبر		گره مربع	گره مورد	آلت و لقط			مربع	انتقالی

۵.۲.۲. خانه معظمی

منزل ابوالقاسم خان معظمی در شهرستان گلپایگان در بخش مرکزی محله سلواتان، کوچه شهید آقاهاهی قرار دارد. احتمالاً تاریخ ساخت بنا ۱۳۳۳ هجری قمری است. با ورود به حیاط از ضلع جنوب شرقی با یک محوطه چهارضلعی روبه‌رو می‌شویم که در طرف شمال و جنوب آن ساختمان قرار دارد. ضلع شمالی با ارسی بالارو (پنج‌دری) به‌عنوان شاه‌نشین همراه با دو ایوان ستون‌دار خودنمایی می‌کند. این دو ایوان هرکدام با چهار پله سنگی از کف حیاط بالاتر قرار دارد. ضلع جنوبی که در واقع بخش تابستان‌نشین بنا را تشکیل می‌دهد دارای اتاق‌هایی است که بر روی زیرزمین واقع شده و درهای ورودی زیرزمین نیز در قسمت آزاره قرار گرفته است. برعکس ضلع شمالی، ایوان ضلع جنوبی در مرکز مقابل ارسی قرار دارد. ارسی دارای شیشه رنگی با نقوش هندسی قواره‌بری شده است، ستون‌های چوبی ایوان نیز به‌صورت

هشت‌ضلعی با دو ردیف قطار بندی تزئین شده‌اند (شمسی و مشهدی ۱۳۸۴، ۷) (تصویر و جدول ۱۰).

تصویر ۱۰: ارسی در پلان خانه معظمی گلپایگان (شمسی و مشهدی ۱۳۸۴، ۱۴)

جدول ۱۰: گره چینی خانه معظمی گلپایگان (نگارندگان ۱۳۹۹)

کارکرد	محل نصب	تصویر کلی	اجزای تشکیل دهنده	تصویر اجزا	نام نقش	تکنیک	واگیره	ترسیم	روش تکثیر
ارسی	ضلع شمالی		فقط قسمت‌هایی از حاشیه پاتاق و درکه‌ها باقی مانده است که نقوش مشابه دارند.		نقوش هندسی	آلت و شیشه قواره بری			انتقالی و انعکاسی

مجموعه آثار ایران

تحلیل هندسی نقوش و تکنیک گره چینی بناهای تاریخی شهرستان های خوانسار و... ۱۲۳، ۱۳۶

۱۳۴

هنرهای چوبی وابسته به معماری، مکمل معماری هستند. تقدس اماکن مذهبی و اعتقادات مردم مهم‌ترین عامل حفظ و بقای ساختمان و آثار این فضاهاست چراکه بیش از بناهای تاریخی دیگر مورد مرمت و بازسازی قرار گرفته‌اند. شهر گلپایگان نیز از نظر دینی و اعتقادات مذهبی دارای سابقه دیرینه‌ای است؛ بنابراین تعدد آثار در فضاهای مذهبی این شهرستان بسیار است. بررسی‌های انجام‌شده از گره چینی‌های خوانسار و گلپایگان نشان می‌دهد قواره بری به‌ندرت و به‌صورت نقوش هندسی ساده در کنار گره هندسی کار شده است. با توجه به موارد بررسی‌شده، کارکرد گره چینی در بناهای مذهبی شهرستان‌های خوانسار و گلپایگان شامل ارسی، پنجره، در ورودی، روزن، صندوق قبر، منبر و ضریح است. کارکرد گره چینی در بناهای غیرمذهبی شهرستان‌های خوانسار و گلپایگان، شامل پنجره، روزن، ارسی است. می‌توان بیان کرد گره چینی در بناهای مذهبی با کارکرد متنوع‌تر و بیشتری به کار رفته است. با توجه به موارد، بیشترین کارکرد گره چینی در اماکن مذهبی و غیرمذهبی شامل در و پنجره است. بیشترین تکنیک به‌کاررفته در اماکن مذهبی و غیرمذهبی آلت چینی پوک است. آلت و شیشه بیشتر برای ساخت ارسی و قواره بری کاربرد داشته و آلت و لقط بیشتر در اماکن مذهبی برای ساخت درهای ورودی کاربرد داشته است.

۳. بحث

گره چینی چوب از دوره صفوی مورد توجه قرار گرفت، تکامل یافت و به اوج خود رسید. این نهضت سیاسی از حیث اصل و منشأ صوفی و از حیث مذهب و اعتقاد شیعی بود. صوفیه معتقدند برای رسیدن به حقیقت مطلق باید رموزی را کشف کنند تا به اسرار خلقت پی ببرند. رموز خاص خلقت در اعداد و اشکال خاص نهفته شده، به همین دلیل در آثار گره چینی بر اعدادی تأکید شده است که از نظر تصوف و تشیع دارای معانی هستند (کیانمهر و خزایی ۱۳۸۵، ۲۷). نقوش گره چینی شهرستان‌های خوانسار و گلپایگان نیز بر پایه اعداد ۴، ۶، ۸، ۱۰ و ۱۲

ایجاد شده‌اند. اشکال بر مبنای چهار، دارای بالاترین کاربرد هستند. آثار بر اساس نقش ساده مربع، معروف به چهار چلیپا، گره جعفری و گره چهارقل، بخش عمده آثار مربعی را تشکیل می‌دهند. گره جعفری از دوره صفوی بسیار مورد توجه قرار گرفته است. در تصوف چهار، اهمیت ویژه‌ای دارد: عروج به لاهوت چهار مرحله است: شریعت، طریقت، حقیقت و معرفت (شیمل ۱۳۹۲، ۱۰۷). شش نمایانگر اعتدال و هماهنگی است و عدد سرنوشت معنوی قلمداد می‌شود. دو مربع متقاطع (شمسه) روی هم قرار گرفته، نماد «هشت گذرگاه بهشت» را تداعی می‌کنند (نورآقایی ۱۳۸۷، ۸۳). عدد هشت را به خاطر تأکید بر هشتمین مرحله سلوک یعنی مرحله قداست که در آن به روح توجه می‌شود، مهم می‌دانند. عدد ۱۲ از زمان تشیع دوره صفوی اهمیت زیادی پیدا می‌کند زیرا اشاره به ۱۲ پیشوای شیعه دارد.

جدول ۱۱: انواع گره‌ها و تکنیک‌های به‌کاررفته در بناهای مذهبی و غیرمذهبی (نگارندگان)

شهرستان	تنوع گره در بناهای مذهبی	تنوع گره در بناهای غیرمذهبی	تکنیک گره‌چینی در بناهای مذهبی	تکنیک گره‌چینی در بناهای غیرمذهبی
خوانسار	مسجدجامع: گره‌های هشت، مربع مستطیل، هشت و سلی و قواره‌بری با نقوش هندسی ساده مسجد رئیس‌ان: گره جعفری	خانه ابهری: گره جعفری	آلت و شیشه و گره تقه‌ای	آلت چینی پوک
گلپایگان	امامزاده هفده‌تن: گره‌های دوازده و شش، ده، ده کند توپُر، ده توپُر کند، انواع گره شش، هشت راست و خفته راسته امامزاده سیدالسادات: گره‌های هشت و مربع، هشت و هشت تیزدار امامزاده ابوالفتح: گره‌های شش، ده تند، جعفری، طبل و هشت، بازبندی مربع و شش و ششمه مسجدجامع سرآور: گره چهار شمشه‌دار و گره مورد	خانه معظمی: قواره‌بری با طرح هندسی ساده	آلت چینی پوک، آلت و لقط و گره تقه‌ای	آلت و شیشه

۴. نتیجه‌گیری

گره‌چینی‌های بناهای مذهبی خوانسار با تکنیک آلت و شیشه و آلت چینی پوک و در بناهای غیرمذهبی با تکنیک آلت چینی پوک کار شده‌اند. تنوع آثار در بناهای مذهبی خوانسار شامل ارسی و پنجره، در بناهای غیرمذهبی پنجره و روزن هستند. در بناهای مذهبی نقوش مربع مستطیل، گره چهار و هشت و نقوش هندسی ساده مشاهده شد و در بناهای غیرمذهبی گره چهار دیده شد. از بناهای بررسی شده در خوانسار بزرگ‌ترین و پرکارترین گره‌چینی متعلق به مسجدجامع است، در بقیه ابنیه، گره‌چینی در ابعادی کوچک‌تر و ساده‌تر به کار رفته است. گره‌چینی‌های بناهای مذهبی گلپایگان با تکنیک آلت چینی پوک و آلت و لقط کار شده و در قالب‌های ارسی، روزن، درپنجره و ضریح به صورت آلت چینی پوک و درهای ورودی، منبر و صندوق قبر به صورت آلت و لقط مشاهده شدند. تنوع آثار در اماکن مذهبی گلپایگان شامل در، پنجره، درپنجره، ارسی، روزن، منبر، ضریح و صندوق قبر است و تنوع نقوش شامل انواع گره‌های چهار، شش، هشت، ده و دوازده هستند. بنای غیرمذهبی گلپایگان (ارسی خانه معظمی) با تکنیک آلت و شیشه قواره‌بری شده است. بناهای مذهبی دارای آثار گره‌چینی باشکوه‌تری نسبت به بناهای غیرمذهبی هستند گلپایگان با دارا بودن تعداد کثیر امامزاده و مسجد، دارای آثار بیشتر با نقوش متنوع‌تر در ابعاد بزرگ‌تر و کارکرد گسترده‌تر نسبت به خوانسار است.

منابع

۱. اشراقی، فیروز. ۱۳۸۳. گلپایگان در آیین تاریخ. ویراستار همدن تقنه‌ای. چ ۱. اصفهان: چهارباغ.
۲. افاضلی، اکبر. ۱۳۸۰. گلپایگان در گذر زمان. چ ۱. قم: سلمان فارسی.
۳. احمدی دستجردی، زهرا. ۱۳۹۵. بررسی ویژگی‌ها و مقایسه تطبیقی هنر ارسی‌سازی در شهرهای اصفهان، کاشان و سمنان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. سیستان و بلوچستان: دانشگاه سیستان و بلوچستان. دانشکده ادبیات و علوم انسانی. استاد راهنما: حسین مهرپویا.
۴. زحمتکش، افسانه. ۱۳۹۰. شناخت اصول زیباشناسی نقوش گره‌چینی آثار چوبی کاخ‌های صفوی در اصفهان به‌منظور ساخت و تزیین

- ظروف چوبین. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. اصفهان: دانشگاه هنر. دانشکده هنرهای تجسمی. استاد راهنما: قباد کیانمهر.
۵. زمرشیدی، حسین. ۱۳۶۵. گره‌چینی در معماری اسلامی و هنرهای دستی. تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
۶. ستاری ساربانقلی، حسن، و سعیدحسن پورلمر. ۱۳۹۳. «تزیینات گره‌چینی در بناهای محله خان‌بهر ماسوله». نشریه هنرهای زیبا-هنرهای تجسمی ۱۹(۴): ۵۵-۶۶.
۷. شمسی، مه‌ری، و علی مشهدی. ۱۳۸۴. پرونده ثبتی خانه معظمی گلپایگان. سازمان میراث‌فرهنگی گردشگری استان اصفهان.
۸. شیمیل، آنه ماری. ۱۳۹۲. راز اعداد. ترجمه فاطمه توفیقی. چ ۵. قم: انتشارات دانشگاه ادیان و مذاهب.
۹. عابدی، مریم. ۱۳۹۲. طراحی و ساخت پنجره بارویکرد به شقاچینی. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. هنر اسلامی. تبریز: دانشگاه هنر اسلامی تبریز. استاد راهنما: محمد خزایی.
۱۰. فرشته‌نژاد، مرتضی. ۱۳۵۶. گره‌سازی و گره‌چینی در هنر معماری ایران. تهران: انجمن آثار ملی.
۱۱. فتحی‌زاده، مجید. ۱۳۸۸. بررسی نقوش گره‌چینی در پنجره کاخ‌ها و مساجد دوره صفوی در اصفهان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. اصفهان: دانشگاه هنر اصفهان. دانشکده هنر و ادیان. استاد راهنما: احمد صالحی کاخکی.
۱۲. قاسمی، یاسر. ۱۳۸۹. بررسی تطبیقی ارزش‌های ویژه گره‌چینی به‌کاررفته در خانه‌های قاجار تهران و صفویه اصفهان. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. تهران: دانشگاه هنر. دانشکده هنرهای کاربردی. استاد راهنما: عباس افتخاری و قباد کیانمهر.
۱۳. کیانمهر، قباد، و محمد خزایی. ۱۳۸۵. «مفاهیم و بیان عددی در هنر گره‌چینی صفوی». کتاب ماه هنر ۹۱ و ۹۲ (۱): ۲۶-۳۹.
۱۴. میرمحمدی، حمیدرضا. ۱۳۷۸. جغرافیای خوانسار. چ ۱. قم: سلمان فارسی.
۱۵. _____ . ۱۳۸۰. سیری در تاریخ و جغرافیای گلپایگان. چ ۱. قم: سلمان فارسی.
۱۶. نورآقایی، آرش. ۱۳۸۷. عدد، نماد، اسطوره. تهران: نشر افکار.

17. URL1 : <https://www.google.com/maps/place/Khansar,+Isfahan+Province,+Iran>(access date2020/12/20)

18. URL 2 : <https://www.google.com/maps/place/Golpayegan,+Isfahan+Province,+Iran>(access date2020/12/20)